

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1973.3.11>

RAAMAT EESTI LINNADEST JA LINLASTEST *

Linn ja küla on sajandite jooksul kõrvuti arenenud, kusjuures linnade mõju on enamasti ikka domineeriv olnud. Eestiski oli see nii juba sellest alates, kui siin viimase aastatuhande vahetusel hakkasid tekkima linnalised asulad. Linnad olid administratiivseteks ja poliitilisteks ning kaubanduslikeks ja töönduslikeks keskusteks. Ja kuigi feodaalajal põllumajandus majandusharuna domineeris ja suhteliselt iseseisvalt arenes, oli tema areng, eeskätt põllumajandustehnika täiustumine, sõltuv käsitöö arengust.

Otsustavalt hakkas linna mõju tugevema üleminekul kapitalismiajastusse, eeskätt seoses kapitalistliku manufaktuuri, veelgi rohkem aga kaasaegse vabrikutööstuse tekkimisega. Linna majanduslik ja poliitiline juhtiv osa hakkas nüüd ilmema täie otsustavusega, linnarahvastiku osatähtsus elanikkonnas aga jõudsalt tõusma. Seepärast on linnade ja linnarahvastiku demograafiline uurimine omandanud aina suuremat tähtsust ja kujunenud aktuaalseks päevaprobleemiks — eriti sellepärast, et sõjajärgse sotsialistliku ülesehitustöö tulemusena on suurem osa meie elanikkonnast siirdunud linnadesse. Linnade väljakujundamise ja perspektiivse planeerimise küsimused on muutunud praktilist lahendust nõudvateks ülesanneteks, mille edukale täitmisele aitab kaasa ka linnaajaloo uurimine, ajaloolise traditsiooni arvestamine ja kasutamine.

Seda meenutades tuleb kõigiti tervitada R. Pullati kõnesoleva, meie linnade ajalugu ja demograafiat XVIII sajandi lõpust alates kuni 1917. aastani käsitleva uurimuse ilmumist. Vaadeldav ajavahemik oli Eestis kapitalistliku linna tekkimise ja väljaarenemise perioodiks. Tema kestel toimunud arengu tulemuseks oli peale kõige muu kapitalismiajastu tähtsaima poliitilise jõu —

proletariaadi formeerumine, kelle põhijõud paiknesid linnades. Sealsamas asus ka tema antipoodi — kodanluse tuumik.

Linnarahvastiku ja tema sotsiaalse struktuuri puudulik uurimine on meil seni paljuski kahandanud poliitilise ajaloo küsimusi käsitlevate tööde väärtust. Nii mõnedki neis tehtud järeldused on jäänud väheveenvateks just selle tõttu, et sündmuste taga seisvate konkreetsete sotsiaalsete jõudude vahekorras polnud selgust.

Retsenseeritava töö tulemused võimaldavad edaspidi poliitilise olukorra ja kultuurielu analüüsimisel tugineda juba küllaltki konkreetsele sotsiaalsele analüüsi alusmüürile.

Lähtudes K. Marxi ja V. I. Lenini seisukohtadest, on kõnesolevas töös põhjalikult käsitletud kapitalismiajastu Eesti linnade elanikkonda, selle kategooriaid ja klasse, tuginedes rikkalikule arhiivimaterjalile, statistilistele väljaannetele ja erialasele kirjandusele. Kirjanduse ja teooria tundmine on autoril silmapaistvalt hea. Ta on kasutanud rohkesti nii nõukogude kui ka välisautorite töid, tuues huvitavat võrdlusmaterjali ka Soome, Poola ja Rootsi demograafilisest kirjandusest.

Uurimuse esimeses peatükis annab autor ülevaate käsitletavast probleemistikust, historiograafiast ja allikatest.

Teises peatükis esitatakse linnade arengu põhijooned uuritava ajajärgul ja iseloomustatakse seda arengut tinginud üldisi majanduslikke (kaubandus, käsitöö, tööstus, transport) ning halduslikke muudatusi.

Siinkohal tuleks eriti esile tõsta, et autor on üksikasjalikult valgustanud keskaegse käsitöö ja selle sotsiaalse organisatsiooni (gildi- ja tsunftisüsteemi) olukorda XVIII sajandi lõpul ja XIX esimesel poolel ning toonud palju uut materjali tsunftikorralduse kohta kõigis Eesti linnades. Ta näitab, et see kapitalistliku käsitöö arengut pidurdav süsteem püsis valitsevana 1860-ndate aastateni. 1860. aastal oli Eesti-

* R. Pullat, Eesti linnad ja linlased. Tallinn, 1972. 119 lk.

maa kubermangu linnades kõige suurem majapidamistarbid valmistavate käsitöölise (tislerid, sadulsepad, maalrid jt.) osatähtsus: neid oli 44,6 protsenti käsitöölise üldarvust. Järgnesid riideid ja jalanõusid tootvad (kingsepad, rätsepad jt.) ning toiduaineid tootvad käsitöölised, keda oli vastavalt 28,3 ja 13,6 protsenti (lk. 21). Autor esitab nende käsitöölalade osakaalu ka eri linnades.

Halduslikest muudatustest olid kõige olulisemad tsunftisunduse kaotamine 1866. aastal, mil kõigile anti õigus avada vastava tasu eest käsitöökodasid, ja Vene linnaseaduse kehtestamine Balti kubermangudes 1877. aastal. Need seadusandlikud aktid märkisid kapitalistliku kaubatootmise võitu vana feodaalse tsunftikäsitöö üle (lk. 23). Keskaegse, feodaalse linna tinglikuks lõpuks Eestis loeb autor XIX sajandi 70.—80-ndaid aastaid, kuna 1889. aasta kohtureformiga kaotati viimane feodaalseisuslik linnavalitsemisorgan — magistrat, mis 1877. aastast oli toimunud veel vaid kohtuorganina.

Uutes oludes saavutas ka kujunev eesti linnakodanlus linnavalimistel hääleõiguse ja tema esimeseks suureks poliitiliseks võiduks kujunes Tallinna linnavalitsuse ülevõtmine 1904. aastal liidus vene kodanlusega.

Autor jälgib hoolikalt hoonestuse ja linnasiirde laienemist. Ta konstateerib Eesti linnade hoogsat arenemist XVIII sajandi viimasel veerandil ja sellele järgnenud pikemaajalist seisakut, mis asendus uue järsu tõusuga alles 1850-ndail aastail. Kogu vaadeldaval perioodil oli linnade arv Eestis stabiilne — 12. Nende kõrvale tekkisid linnaliste asulatena küll mitmed alevid ja alevikud, mis aga ei saanud linnaõigusi.

Eesti linnade territoorium oli juba keskajal välja kujunenud ning muutus suhteliselt vähe. Neist olulisem oli Kadrioru lossi ala liitmine 1862. aastal Narva mnt. eeslinnaga Tallinnas, millega linna piir selles suunas nihutati Lasnamäeni (lk. 27).

Väga hoolikalt on jälgitud linna hoonestuse laienemist. XX sajandi alguseks kujunevad kõigis linnades välja eeslinnad, uued linnajaod, kus domineerisid puitehitused. Linnade, eriti Tartu, Viljandi ja Valga territooriumi laienemist pidurdas mõisnike maavaldus, millest linnadele ei tahetud midagi loovutada. Heakorrastus jättis tub-

listi soovida. Tsentraalne veevõrk ja kanalisatsioon oli XX sajandi algul olemas vaid Tallinnas ja Narvas. Terav oli sotsiaalne vastuolu esinduslike linnatsentrumite ja armetute töölisagulite vahel.

Autor väidab põhjendatult, et XIX sajandi Eesti linnu iseloomustas tugev agraarne alatoon: igal linnal oli veel oma karja- ja heinamaagi. Kaasaegse suurtööstusliku linna tasemele tõusis ainukesena Tallinn, kus 1912. aastal elanike arv ületas 100 000 piiri (lk. 33).

Kolmas peatükk käsitleb linnarahvastiku dünaamikat, selle loomulikku ja mehhaanilist iivet.

1782. aastal, s.o. vaadeldava perioodi algul, elas Eestis 470 905 inimest, neist linnades 23 521 ehk 5 protsenti, seega siis pisut enam kui Venemaal keskmiselt. 1863. aastaks tõusis linnarahvastiku protsent Eestis 8,7-le (64 031 inimest). Ent XIX sajandi esimesel poolel jäi Eesti linnade arenemistempo tunduvalt maha ülevenemaalise linnade arenemistempost. XIX sajandi teisel poolel toimus Eestis suhteliselt kiire elanikkonna arvu tõus. Aastail 1863—1897 suurenes rahvastik Eestis 723 000-lt inimeselt 985 850-le inimesele (36%), linnarahvastik aga 64 000-lt inimeselt 184 000-le, seega ligi kolmekordseks. 1914. aastaks ulatus linnarahvastiku osatähtsus Eestis 22 protsendini (253 331 inimest), kogu Venemaal aga oli see vaid 15 protsenti (lk. 38). Eesti oli kujunenud Venemaa üheks kapitalistlikult enam arenenud osaks.

Analüüsides eri linnade elanikkonna suurenemist, märgib autor, et esirinnas sammus siin Tallinn ning et seepärast võiks rääkida linnaelanikkonna «tallinnastumise» Tallinna tõus jätkus ka Esimese maailmasõja aastatel: 1917. aasta algul ulatus tema elanike arv 159 193 inimesele.

Käsitledes üksikasjaliselt linnarahvastiku loomulikku iivet, märgib autor, et see oles suurel määral majanduslikust konjunkturist, eriti viljahindadest, kuid olulisel määral ka epideemiast ja ilmastikust. Suuremad epideemiad on märgitud aastate kaupa. Kõigi nende asjaolude tõttu oli XIX sajandi esimesel poolel loomulik iive Eesti linnades nagu mujalgi äärmiselt madal ja hakkas tõusma alles XIX sajandi teisel poolel. Nii suurenes aastail 1871—1917 Tallinna elanikkond 130 031 inimese võrra, kusjuures loomulik juurdekasv moodustas

vaid 18 920 inimest (lk. 47). Selleks ajaks oli suurematele epideemiatele juba piir pandud. Loomulik iive maal aga oli tunduvalt suurem kui linnades.

Seetõttu on mõistetav, et Eesti linnarahvastiku suurenemise peamiseks allikaks oli mehhaaniline iive, sisseeränne maalt. Urbaniseerumine, linnastumine kujunes Eestis XIX sajandi keskpaigast peale üheks kõige tähtsamaks demograafiliseks protsessiks. Sisseerännet linnadesse jälgib autor üksikasjaliselt, tõstes esile selle nähtuse olulised jooned. Ta konstateerib, et immigratsioon oli eeskätt proletaarse iseloomuga, sest linnadesse valgus esmajoones maa-rahva proletariseerunud osa. Vaadeldakse ka üksikute linnade peamisi sisseerändealaid: Tallinnal olid selleks Harjumaa ja teised lähemal asuvad maakonnad, väikelinnadel aga enamasti vaid oma maakond.

Neljandas peatükis peatutakse linnarahvastiku rahvuslikul ja sotsiaalsel koosseisul. See on uurimuse kaalukam ja väärtuslikum osa.

XVIII sajandil eestlastele eriti ebasoodsaiks kujunenud olude tõttu oli eesti elanikkond linnades arvulise ülekaalu loovutanud sakslastele. 1782. aastal oli eestlasi Tartus vaid 36,3, Tallinnas 1820. aastal 34,8 protsenti. Veel XIX sajandi keskpaiku jäi paljudes väikelinnades arvuline ülekaal sakslaste kätte. 1870.—1880-ndal aastal toimunud eestlaste kiire paiskumine linna andis juba kõikjal arvulise ülekaalu neile. 1881. aastaks tõusis eestlaste protsents linnade elanikkonnas 56,1-le ja 1897. aastaks juba 67,8-le. Sakslaste oma aga langes samal ajal 29,3-ilt 16,3-le. Ka venelaste arv Eesti linnades suurenes. 1913. aastaks saavutasid eestlased teiste rahvuste suhtes «absoluutse ja suhtelise ülekaalu» (lk. 60). 252 941 linnaelanikust oli eestlasi 175 038 (69,2%), venelasi 30 004 (11,8%), sakslasi 28 426 (11,24%). Järgnesid juudid, poolakad jt. rahvused. Esimese maailmasõja ajal suurenes linnarahvastik veelgi, nüüd aga eeskätt venelaste arvel. Autor peab linnarahvastiku rahvusliku kocsseisu muutumise põhitendentsideks käsitletavatel perioodil eestlaste osatähtsuse tõusu ja sakslaste osatähtsuse langust, millele sekundeeris venelaste ja muude rahvuste osatähtsuse mõningane tõus (lk. 62).

Linnarahvastiku sotsiaalset koosseisu käsitledes lähtub autor jaotusest «eksplua-

teeritavad, ekspluateerijad, keskkihid; tööliised, kapitalistid, väikekoodanlus», mille kapitalistliku ühiskonna kohta andis V. I. Lenin (В. И. Ленин, ПСС, т. 39, lk. 453).

XIX sajandi esimesel poolel, mil proletariaat, linnakoodanlus ja väikekoodanlus ehk keskkihid alles kujunemisjärgus olid, koosnes linnaühiskond feodaalsetest seisustest. Laiemas mõttes jagunes linnarahvastik tollal kaheks osaks: maksuvabad ehk privilegeeritud ja maksukohustuslikud seisused. Esimesse kuulusid aadlikud, haritlased ehk literaadid (arstid, vaimulikud, kooliõpetajad, näitlejad, kunstnikud, linna- ja riigiametnikud) ja aukodanikud. Linna kodanikkonna moodustas elanikkonna väiksem, privilegeeritud osa: kaupmehed, kes kuulusid gildidesse, ja tsunftikäsitöölised. Autor analüüsib põhjalikult olemasolevaid seisusi ja kategooriaid. Alamrahvas ehk töörahvas, kes oli linnaproletariaadi formeerumise üheks allikaks, moodustas XIX sajandi esimesel poolel ligikaudu 40—50 protsenti linnade elanikkonnast. Linnakoodanlus hakkas XIX sajandi esimesel poolel formeeruma eeskätt kaupmeestest ja käsitöömeistritest, feodaalsest bürgerist aga kujunes samal ajal kapitalistliku linnaühiskonna kodanlane (lk. 66). Esitatakse mitmed näited selliste kodanlaste (G. A. Eggerts, H. H. Falck jt.) kujunemisest. Käsitledes Tallinna kinnisvaraomanikke, kes moodustasid bürgerite-kodanlaste põhituumiku, peatub autor ka nende hulgas esinevatel eestlastel. Tõdeme, et 1809. aastal oli Tallinnas vaid 56 eestlasel kinnisvara, 1871. aastal on niisuguseid juba 351 (18,3%), 1904.—1908. aastal aga 1931 (63,6%). Kuid kinnisvarade väärtustest kuulus eestlastele 1871. aastal vaid 4,5 protsenti. Veel 1904.—1908. aastal kuulus eesti kinnisvaraomanikest 27 protsenti kehvade väikeomanike, 57,4 protsenti jõukate väikeomanike ja ainult 244 ehk 12,7 protsenti rikaste hulka. Rikaste kinnisvaraomanike enamiku moodustasid sakslased, väiksema osa venelased (lk. 72—73). Veel 1897. aastal ei kuulunud Tallinna I gildi kaupmeeste hulka ühtegi eestlast. Eesti linnakoodanluse hulgas domineeris saksa kodanlus. Suurem osa eesti kinnisvaraomanikest olid väikekoodanlased.

Kokku võttes võib sedastada, et Eesti linnade kodanlus kujunes eeskätt feodaalse

linna bürgeritest (suurkodanlus aga eelkõige rikestest gildikaupmeestest), osalt ka aadlist ja käsitöömeistritest (viimaste enamikust aga moodustus väikekodanlus) ja ainult tühisest osast talupoegadest, kes linnas olid haljale oksale jõudnud.

Järgnevalt peatatakse kodanluse antiipoodi — linnaproletariaadi formeerumisel. Näidatakse, et proletariaat kujunes peamiselt laostunud talupoegadest (maaproletariaat), vähemal määral laostunud käsitöölised ja töölisperekondadest pärinevatest töölistest, nn. teise põlvkonna linlastest. Töölisklass muutus Eestis kiiresti arvukamaks XIX sajandi teisel poolel ja XX algul seoses tööstuse, transpordi ja ehitustegevuse laienemisega. Silmapaistvalt kõrgeks kujunes Eestis tööstustöölise kontsentratsioon. Tallinnas töötas 30 000-st vabrikutöolisest 1917. aastal 85,6 protsenti rohkem kui 500 töölisega suurettevõtetes (Peitrogradis 77,8%). Tööstustöölise suur kontsentratsioon tugevdas Eesti tööliklassi poliitilist lõõgijõudu.

Kapitalismiajastul suurenesid Eesti linnades arvuliselt ka keskkihid ehk väikekodanlus, kellesse kuuluvad tegutsesid kaubandus-, käsitöö- ja teenindussfääris. Väikekodanluse hulka kuulus ka tunduv osa intelligentsist, kelle osakaal meie linnades, eriti väikelinnades, nagu uurimuses arvudega kinnitatakse, oli küllaltki suur. 1897. aastal kuulus Tallinnas väikekodanluse ridadesse 17 000 inimest (28,9% elanikkonnast), väikelinnades ligikaudu 40% elanikkonnast (lk. 83). 1917. aastaks suurenes väikekodanlaste arv Tallinnas 46 000-le (28% elanikkonnast). Autor märgib õigusega, et sellal valitses Eesti linnades üsna tugev väikekodanlik alatoon. Poliitilises võitluses kõikus väikekodanlus proletariaadi ja kodanluse vahel, nagu see temale on mujalgi omane.

Autor paigutab meie arvates õigusega suurema osa tolleaegsest eesti intelligentsist väikekodanluse hulka ning toob huvitavaid andmeid linnaintelligentsi formeerumisest, arvukusest ja kihistumisest.

Uurimus on illustreeritud fotode ja joo-

nistega. Tekstis ja lisades leidub kokku 77 statistilist tabelit, mis sisaldavad rikkalikku arvulist materjali paljude demograafiliste protsesside kohta.

Laiat diapasoniga ja üldistava teosena täidab vaadeldav uurimus suure tühiku meie linnarahvastiku ajaloos. Sellisena on ta eesti nõukogude historiograafias esimene ja teedrajav, kuigi Tallinna kohta on sama autor juba varem avaldanud väärtuslikke uurimusi.

Üldistava ja mahult küllaltki tagasihoidlikuna (vaid 15 trükipoognat) ei suuda kõnesolev uurimus mõistagi valgustada kõiki demograafia eriprobleeme. Nii ei ole, olenevalt läbitöötatud statistilisest ja arhiivmaterjalist, saadud iga perioodi kohta (XIX sajandi esimene pool) anda täit läbilõiget linnarahvastiku kogu sotsiaalsest struktuurist. Väikelinnade kohta esitatud materjal on palju ebaühtlasem kui suuremate linnade (Tallinna, Tartu, Narva) kohta esitatud.

Uurimuses piiratakse rangelt tolleaegsete linnade administratiivpiiridega ning väljaspool linnapiire asuvad alevid ja alevikud on jäänud vaatlusest kõrvale. Oleks soovitav, et viimasedki edaspidi vaatluse alla võetaks, sest nagu autor ise tunnistab, oli paljude töölisasulate (Sindi, Kärkla, Kunda jt.) elulaad palju linnalikum, s. o. kapitalistlikum, kui paljudes väikelinnades. Ka Eesti tööstusliku ja kaubandusliku rahvastiku koguarvu väljaselgitamiseks oleks see hädavajalik.

Nende märkustega ei ole tahetud vähendada vaadeldava uurimuse väärtust, vaid pigem osutada vajadusele intensiivistada linnaajaloo uurimist. Üheks oluliseks organisatsiooniliseks sammuks selles suunas oleks vabariikliku linnaajaloo probleemigrupi moodustamine, kes asuks ka koondata linnaajaloo ja demograafiaga tegelevaid uurijaid ning hoolitsema noorte teadlaste ettevalmistamise eest sel alal.

K. SIILIVASK